

İNGİLİZ SEYYAH ROBERT BARKLEY SHAW'A GÖRE DOĞU TÜRKİSTAN'DA YAŞAYAN TOPLULUKLAR*

Meryem ÖZER**

Öz

Gezilip görülen yerlere dair gözlem, izlenim ve bilgilerin aktarıldığı metinler olan seyahatnameler, bu özellikleriyle tarih bilimi için önemli kaynaklar arasında yer alır. Batılılar tarafından çeşitli nedenlerle 19. yüzyılda Türkistan'a yapılan seyahatlerin Türk tarihi içinde önemli bir yeri vardır. Bu seyahatlerden birini gerçekleştiren Robert Barkley Shaw, 1868 yılında tüccar olarak Doğu Türkistan'a gitmiştir. Shaw, seyahati sırasında gördüğü yerleri ve buralarda yaşayan toplulukları dikkatle gözlemlemiş, edindiği bilgileri *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adlı eserinde kaleme almıştır. Shaw'un seyahati bu bölgeleri ziyaret eden ilk İngiliz ve Batılılardan olması nedeniyle önemlidir. Nitekim Shaw'un vermiş olduğu bilgiler daha sonra bölgeyle ilgili araştırmalar yapanları da etkilemiş, sık sık referans olarak alınmıştır.

Bu çalışmada Robert Barkley Shaw'un seyahatnamesi odağında seyyah ve araştırmacıların 19. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşayan topluluklarla ilgili bilgileri karşılaştırılarak bölge topluluklarının maddi ve manevi özellikleri belirlenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Seyahatname, Doğu Türkistan, Robert Shaw, Doğu Türkistan'da Yaşayan Topluluklar

Communities Living In East Turkestan According To The British Traveller Robert Barkley Shaw

Abstract

The work where observations and information obtained from the places where a trip takes place is called a travelogue. With these features, travelogues are among the important resources for history science. Journeys to Turkestan by the Westerners in the 19th century have an importance in Turkish

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalında yürütülen "Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass Adlı Eserin Tenkitli Tercüme ve Tahlihi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi.

history for various reasons. Robert Barkley Shaw, who made one of these trips, went to East Turkestan in 1868 as a merchant. Shaw carefully observed the places and the communities that lived there he saw during his travels and wrote the information he obtained in his book *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass*. Shaw's visit is important because he is one of the first British and Westerners to visit these regions. As a matter of fact, the information given by Shaw also influenced those who made researches in the region later on and was used as a reference.

In this study, as Robert Shaw's travelogue being the focus, the information from travelers and researchers about the communities living in East Turkestan in the 19th century is compared and the material and spiritual characteristics of the communities in the region are determined.

Keywords: Travelogue, East Turkestan, Robert Shaw, Communities Living In East Turkestan.

Giriş

Seyahat terimi kaynaklarda genellikle gezmek, görmek, eğlenmek amacıyla yapılan yolculuk¹ şeklinde ifade edilmektedir. Tarih boyunca insan bazen öğrenmek, bazen öğretmek, bazen keşfetmek, bazen de sadece merak ettiği için uzun ve zorlu seyahatleri göze almış, bu seyahatlerde edindikleriyle yaşadığımız dünyayı tanımamıza yardımcı olmuştur. Gezgin, kâşif gibi farklı adlarla anılan seyyah ise gördüğü, gezdiği, tanımladığı ve keşfettiği yerleri başkalarına aktaran kişidir. Seyyahın, seyahati ile ilgili gözlemlerini, notlarını ve diğer belgelerini yolculuğu esnasında ya da daha sonra yazıyla aktarması da seyahatname türünü ortaya çıkarmıştır.

Seyahatnameler, edebiyatın bir türü olmakla birlikte, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtması bakımından tarih, coğrafya, sosyoloji gibi sosyal bilim alanlarında da kaynak olarak kullanılmaktadır.² Tarih araştırmalarında önemli bir yer tutan seyahatnameler, Türk tarihi ve kültürü içinde de önemli kaynakların başında gelir. Özellikle Türklerin ana yurdu olan Türkistan'a yapılan seyahatler ve bu seyahatlerde tutulan notlar, bölge hakkında yapılan incelemeler açısından önemli belgeler olarak kabul edilmektedir.

Batılılar her ne kadar Türkistan ile ilk bağlantılarını 9. yüzyılda yapsalar da, daha geniş bilgileri Moğol istilasından sonra Moğol başkentine gönderdikleri elçiler vasıtasıyla elde etmişlerdir.³ Ancak bu bilgiler ağırlıklı olarak Türkistan'ın batısı hakkındadır. Türkistan'ın doğusu hakkında ise 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yüzeysel bilgilere sahiplerdir. Fakat bu yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu Türkistan, Batılıların ilgi odağı haline gelmiş ve bölge, çok sayıda ve çeşitli amaçlarla yapılmış seyahatlere sahne olmuştur.

¹ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Yay., Ankara 1997, s. 9.

² Menderes Coşkun, "Seyahatname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, TDV Yay., 2009, s. 13.

³ Vasiliü Perovskii, *A Narrative Of The Russian Military Expedition To Khiva, Under General Perovski in 1839*, Çev. The Foreign Department Of The Government Of India, Office Of Superintendent Government Printing, Calcutta 1867, s. 1.

Bunlardan biri de İngiliz Robert Barkley Shaw'un⁴ 1868 yılında yaptığı seyahattir.

Doğu Türkistan'a seyahat eden (Kaşgar ve Yarkend'i ziyaret eden ilk İngiliz) ilk Batılılardan biri olması ve Kaşgar Devleti hükümdarı Yakub Beg ile görüşen ilk Avrupalı olması, Shaw'un seyahatini ve bu seyahati esnasında tuttuğu notları bölgeyle ilgili tarih araştırmaları için önemli kılmaktadır. Zira sözü geçen notlar Batı'da, Doğu Türkistan hakkında detaylı bilgiler içeren ilk metinlerdir. Nitekim bu seyahatten sonra bölgeye Batılılar tarafından çok sayıda seyahat gerçekleştirilmiş ve bölge her açıdan ayrıntılı şekilde incelenerek haritalandırılmıştır. Ayrıca Shaw, her ne kadar seyahatini resmi olarak değil, tüccar kimliği ile gerçekleştirmiş olsa da dönüşünden sonra İngiliz devletine verdiği raporlar, bölgeyle ilgili İngiliz politikalarında belirleyici bir rol oynamış,⁵ İngiltere ve Kaşgar Devlet'i arasında resmi olarak siyasi ve ticari ilişkiler başlamıştır.

Shaw, iki yıl süren seyahati sırasında Doğu Türkistan'ın siyasi, sosyal, ekonomik ve coğrafi özelliklerinin yanında; Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukları, bu toplulukların kökenleri, fiziki görünüşleri ve konuştukları dilleri, gündelik ve dini yaşantıları, eğitim durumları, hatta kişilik yapıları hakkındaki hükümlerini (bir Batılı'nın bakış açısıyla) de *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass* adlı eserinde kaleme almıştır.

Shaw'un Seyahatnamesinde Doğu Türkistan Toplulukları

Shaw, özelde Doğu Türkistan, genelde ise Türkistan'da yaşayan toplulukları Ariler (Tacikler)⁶ ve Türkler (Tatar)⁷ olmak üzere iki ırka ayırmış, bu iki

⁴ 12 Temmuz 1839 tarihinde Londra'nın Upper Clapton bölgesinde doğan, küçük yaşlardan itibaren Avrupa'nın farklı ülkelerinde bulunan Shaw, ilköğrenimini Almanya, İtalya ve Fransa'da alarak buralarda farklı diller öğrenmiştir. Genç yaşlarında çay tüccarı olarak -asıl sebep sağlık sorunlarıdır- Hindistan'a giden ve Kangra Vadisi'nin kuzey batısına yerleşen Shaw, burada yerel dilleri ve bölge kültürlerini de öğrenmiştir. "Obituary: Robert Barkley Shaw", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, Vol. 1, No. 8, Aug., 1879, s. 523. Shaw 1868 yılında yine tüccar kimliğiyle Yarkend ve Kaşgar'a ilk seyahatini gerçekleştirmiştir. Yolculuğunu 1869 yılında tamamlayarak Kangra'ya, ardından da İngiltere'ye geri dönmüştür. 1870 ve 1875 yıllarında Kaşgar Devleti'ne gönderilen İngiliz resmi heyetinde yer alarak iki kez daha Doğu Türkistan'a seyahat etmiştir. 1871 ve 1875 yıllarında iki kez daha Kaşgar Devleti'ne giden İngiliz resmi heyetinde yer almıştır. Stephen Edward Wheeler, "Shaw Robert Barkley", *Dictionary Of National Biography*, Vol. 51, Smit, Elder & Co, London 1897, s. 444. 1872 yılında Royal Geographical Society tarafından bölgede (Yarkend'in boylamını belirlediği ve Kaşgar'ın haritasını çizdiği için) yaptığı astronomik gözlemler, Doğu Türkistan'ın Batılılarca keşfine ve coğrafya bilimine yaptığı katkılardan dolayı Shaw'a altın madalya verilmiştir. 15 Haziran 1879'da huzur ve güveni sağlamak için görevlendirildiği Mandalay'da vefat etmiştir. "Obituary: Robert Barkley Shaw", *Proceedings of the Royal Geographical Society*, s. 524.

⁵ Tsing Yuan, "Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan'ındaki Müslüman Ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Sayı: 87, Aralık 1993, s. 75.

⁶ Shaw ve diğer sözü geçen seyyah ve araştırmacı eserlerinde temelde Ari ifadesini kullanmakla birlikte bu ifadenin yerine ya da bu ifadeyle birlikte Sart, Tacik, Acem ve Farslı ifadelerini de kullanmışlardır.

⁷ Tatar sözü, gerek Türkler gerekse Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmaktaydı. Moğollardaki Tatarlarla Türk boyu olan Tatarlar aynı değildir. Moğol olan Tatarlar 1202 tarihinde Dalan-Nemürges Savaşı'nda Cengiz Han tarafından mağlup edilerek parçalanmış ve bütün

ana unsurun yanında Tibetliler, Kalmuklar, Tunganlar ve Tarançileri de bölgede yaşayan topluluklar arasında göstermiştir. Yine bu toplulukları yerleşik ve göçebe olanlar şeklinde iki sınıfa tabi tutmuştur. Yazar, Arileri (Tacikler) Doğu Türkistan'ın yerleşik topluluğu olarak belirtirken Türkleri (Tatar), bünyesindeki çeşitli kabileler bakımından yerleşik olanlar, göçebe olanlar, hatta yarı göçebe olanlar şeklinde tasnif etmiştir.

Shaw'a göre yerleşik olanların başında Ariler (Tacikler/Sartlar) ve Türk kabilelerinden biri olan Özbekler gelmektedir.⁸ Seyahatnamedeki verilere göre Türkistan'da Buhara ve Sir Derya'ya kadar uzanan yerlerde bu iki topluluğun yoğunluğu dikkat çekmektedir. Özellikle Ariler (Tacikler) arasında çiftçi, esnaf, tüccar, şair, yazar vd. meslek gruplarının varlığından bahsetmektedir. Buna karşın Hokand Hanlığı ve Sir Derya'nın gerisinde Türk (Tatar) nüfusunun yoğun olduğu ve genelde göçebe bir yaşam sürdürdüklerini dile getirmektedir.⁹

Shaw'ın eserinde yer verdiği 19. yüzyıl Doğu Türkistan toplulukları, aynı dönemde bölgede bizzat bulunmuş ya da bölge üzerinde çalışmış olan James Huttun, Henry Lansdell, N.N. Murayev, Eugene Schuyler, Çokan Velihanov, T.D. Forsty, A.N. Kuropatkin, D.C. Boulger gibi seyyah ve araştırmacıların eserlerinde de karşımıza çıkmakta ve bu isimlerin aktardığı bilgiler Shaw'un verdiği bilgilerle örtüşmektedir.

Sözün geçen seyyahlardan Eugene Schuyler, ırk olarak Türkistan ahalisini Acem asıllı ve Türk asıllı olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ona göre ilk grubu Maveraünnehir'de, Sir Derya'nın doğu kıyısında ve Kaşgar'da asıl unsurları Tacikler oluşturmuştur. Türk ırkları bu bölgenin daha sonraki göçmenleridir ve buraya geldikten sonra Tacikleri dağların içlerine doğru sürmüşlerdir.¹⁰ Bölgeye seyahat ederek gözlemlerini aktaran James Huttun'un *Central Asia: From The Aryan To The Cossack* adlı kitabında da Shaw'un kaydettiklerine benzer bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Hutton, Kaşgar'ın nüfusunun üç-dört milyon arasında olduğunu kaydeder ve tıpkı Shaw gibi Kırgızları, dağların ötesinde göçebe yaşayan bir topluluk olarak belirtir; yerleşik olanları da Özbekler, Kıpçaklar, Moğollar, Çinliler, Tunganlar ve Tacikler şeklinde sıralar.¹¹

Henry Lansdell, Shaw'dan farklı olarak Doğu Türkistan'ın yerlileri arasında Mançuları da kaydeder.¹² Murayev ise Doğu Türkistan -dolayısıyla Türki-

halk da diğer boylar arasında dağıtılmıştır. Bu şekilde Tatar boyu ortadan kalkmakla beraber bu isim yabancılar tarafından bazen Moğol bazen de Türk anlamında kullanılmaya devam etmiştir. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 65 vd.; Orhon Yazıtları'nda yer alan "Tatar" topluluk adını ise bazı tarihçiler Moğol, bazıları da Türk menşeli olarak kabul etmiştir. Buna karşın Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lugat'it-Türk* adlı eserinde geçen Tatarların bir Türk boyu olduğu kesindir. Mehmet B. Tufan, *Cengiz Han*, Anonim Yay., İstanbul 2010, s. 23-24.

⁸ Robert Barkley Shaw, *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass*, J. Murray, London 1871, s. 25.

⁹ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 26.

¹⁰ Eugene Schuyler, *Turkistan I*, Scribner Armstrong & Co, New York 1877, s. 105.

¹¹ James Hutton, *Central Asia: From The Aryan To The Cossack*, Tinsley Brothers, London 1875, s. 345.

¹² Henry Landsel, *Chinese Central Asia A Ride To Little Tibet II*, Sampson Low, Marston & Com., London 1893, s. 397.

tan- topluluklarını Shaw gibi Ari (Tacik) ve Türk (Tatar) olarak iki gruba ayırmaz, ancak verdiği bilgiler Shaw'un aktardıklarına yakındır. Murayev, Türkistan'da yaşayan toplulukları sıralarken Sartları/Tacikleri/Farşlıları ülkenin yerli halkı olarak kabul eder. Özbeklerin, göçebe bir topluluk olarak Sartlar/Tacikler ile bir arada yaşadıklarını; fakat aslında onların yabancı olup fetihlere katılarak buralara yerleştikleri iddiasında bulunur. Türkmenlerin ise çeşitli kabilelere ayrıldığını, bir kısmının ticari ya da başka amaçlarla yerleşik yaşam sürerken bir kısmının göçebe yaşamına devam ettiklerini belirtir. Murayev; Türkistan'da Sartların/Taciklerin asil, Karakalpakların hizmetçi, Özbeklerin işgalci, Türkmenlerin ise misafir olarak görüldüklerini söyler.¹³

Velihanov da Shaw'a benzer, ancak ondan daha detaylı bilgiler verir. Hatta sadece Tacikler ve Türkleri değil, Moğolları da Türkistan'ın yerlileri arasında gösterir. Ona göre; Türkistan'da yaşayan ırklar Moğol, Türk ve Farşlar/Tacikler arasında bölünmüştür. Yine Farşlıların/Taciklerin kendi aralarında Galca ve Tacik olarak bölündüklerini belirten Velihanov, onları bir Kafkas ırkı olarak tanımlamaktadır. Türkistan'daki Kalmukların Moğolları temsil ettiğini savunan Velihanov, geriye kalanların da Moğol-Türk ve Fin-Türk ırklarının tuhaf bir karışımı olarak tasvir eder.¹⁴

Shaw'dan sonra bölgeyi ziyaret eden Forsyth ise Doğu Türkistan'ın en önemli iki şehriden biri olan Yarkend'in nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin ve melezleşmiş Çinlilerin oluşturduklarını, onların arasında da çok sayıda yabancı göçmenlerin bulunduğunu ifade eder. Bu yabancı göçmenlerin Andicanlılar, Badahşanlılar, Keşmirli vd. olduklarını belirtir.¹⁵ Diğer önemli bir şehir, aynı zamanda Kaşgar Devleti'nin başkenti olan Kaşgar halkının ise neredeyse tamamının Türk olduğunu söyler. Forsyth, Sarıkol'un nüfusunun ülkenin diğer kısımlarından çok farklı ve Ari ırkına mensup olduğunu altını çizirken Türklerin ve Kırgızların onları Tacik olarak adlandırdıklarını vurgular.¹⁶

Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ı da karşılaştıran Shaw'a göre; "*Batı Türkistan'da bir insan, Buharalı ya da Hokandlı olmanın yanında aynı zamanda bir Tacik, Özbek ve Kıpçak'tır.*"¹⁷ Shaw, Doğu Türkistan'da insanların kendilerini belirli bir kabile adı altında adlandırmadıklarına, basitçe Kaşgar ya da Yarkendli olarak ifade ettiklerine vurgu yapar.¹⁸

Kuropatkin'in de bölgeyle ilgili tespitleri Shaw ile neredeyse aynıdır. Kuropatkin, bostanlıklara yerleşmiş olan ahalinin Kaşgar'ın yerleşik nüfusunu teşkil ettiğini ve yaşadıkları yerlere kendi kabile adlarını verdiklerini ifade ederek; "*Bu şekilde bu devlette Kaşgarlılar, Yarkendliler, Hotenliler, Aksulular ve*

¹³ N.N. Murav'ev, *Journey to Khiva Through the Turcoman Country*, Çev. Philipp Strahl, Foreign Dept Press, Calcutta 1871, s. 110.

¹⁴ Ch. Ch. Valikhanof, *The Russians in Central Asia*, Çev. John And Robert Michell, London, E. Stanford, 1865, s. 65-66.

¹⁵ T.D. Forsyth, *Report Of A Mission To Yarkund in 1873*, Foreign Department Press, Calcutta 1875, s. 36-37.

¹⁶ A.e., s. 56.

¹⁷ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 13.

¹⁸ A.e., s. 13.

Turfanlılar denilen insanlarla karşılaştık” der.¹⁹ Kuropatkin, gerçekte onların hepsinin aynı gruba ait olduklarına dikkat çekerek bu grubun bazı yerlerde Türk ırkına (devletin batı ve güneybatı kısmında yerleşenler), bazı yerlerde ise Moğol ırkına (devletin doğu kısmına yerleşenler) mensup olduklarını söyler. Kaşgar’a sonradan gelip yerleşenlerin içinde ise Çinliler, Tunganlar ve Batı Türkistan’dan -özellikle de Hokand’dan- gelenler vardır. Ayrıca Doğu Türkistan’da Hintlilerin de bulunduğu, ancak bunların sayıca azlığına ve çoğunluğunun tüccar olduğuna vurgu yapar.²⁰ Boulger de bölge halkının kendilerini tanımlama konusunda Shaw ile benzer görüştedir ve “*Doğu Türkistan’da bir insan Özbek, Tacik ya da Kırgız olsa da onun doğduğu yer ile (Kaşgarlı ya da Yarkendli gibi) anıldığı*” kaydeder.²¹

Yukarıda da ifade edildiği gibi Shaw, eserinde Doğu Türkistan’da yaşayan toplulukları sıralarken Türk/Tatar ve Ari/Tacik şeklinde iki asli unsur olarak ele almıştır. Türk ve Tacik bölünmesini Tatar ve Ari bölünmesi olarak da ifade etmektedir. Türk ve Tatar ifadeleri arasında ise net bir ayrıma gitmemiş, birbirlerinin yerine kullanmış; Moğolları ise bu ifadeden ayırmıştır. Shaw, eserinde Türk/Tatar kabilelerini Özbek, Kırgız, Kıpçak, Türkmen ve Karakalpaklar olarak belirtmiştir.²²

Shaw, Doğu Türkistan’da yaşayan toplulukların yerlileri olarak Ari²³ ırkından olanları kabul eder. Ona göre doğudan gelen ve aslen Tatar olan Yüeciler,²⁴ bu bölgeyi istila etmişler, bunun üzerine Kaşgar ve Yarkend’deki yerli Ari nüfusu farklı bölgelere gitmek zorunda kalmıştır.²⁵ Burada Shaw’un, bölgede yaşayanların fiziki görünüşlerini dikkate alarak böyle bir iddiada bulunduğu, tespitlerini yaparken daha çok kendi gözlemlerine ve bilgilerine dayandığı, bilimsel bir kaygı taşımadığını göz önünde tutmak gerekir.

¹⁹ A.N. Kuropatkin, *Kashgaria Eastern Or Chinese Turkistan*, Çev. W.E. Gowan, Thacker, Spinkand Co, Calcutta 1882, s. 33.

²⁰ A.e., s. 33-34.

²¹ D.C. Boulger, *The Life Yakoob Beg*, Wm.H. Allen & Co, London 1878, s. 15.

²² Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 25.

²³ “*Ari Irk*”ı Hindistan’dan başlayıp Batı Avrupa’ya kadar olan bölgede yaşayanları tek bir ırk kabul eden ve Hint-Avrupa dillerini konuşan topluluklar için kullanılan bir kavramdır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra batılı bilim adamları tarafından bu toplulukların binlerce yıl önce büyük bir medeniyet kurduklarını ve bu medeniyeti göçler yoluyla dünyaya yaydıkları iddia edilmiştir. Günümüzde bilimsel olarak geçerliğini yitirmiş olan bu tez, 20. yüzyılın ortalarında Avrupa’da ideolojik olarak Ari ırkının üstünlüğü olarak kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz: James Hutton, *Central Asia: From The Aryan To The Cossack*, Tinsley Bros Yay., London 1875.

²⁴ Bazı bilim adamları tarafından Yüeciler ve onların devamı kabul edilen Kuşanların, Türk dil ailesine mensup bir lisan konuştukları iddia edilmektedir. Yine bazı tarihçiler de İrani bir lisan konuştuklarını söylemektedirler. Yüecilerin etnik menşei hususundaki en yaygın görüş ise “*Tohar*” hipotezidir. Çin kaynaklarında umumiyetle T’u-huo-lo, yani Tohar adıyla bilinen kavim ile Yüeciler arasında genetik bir bağın bulunduğu düşünülmektedir. Egemen Çağrı Mızrak, ‘Yüeh-Chih’lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri’, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: XIX, Eylül 2014, s. 376-378. Toharlar ile aynı kavim olup olmadıkları hususunda kesin birşey söylenememekle beraber bilim çevrelerinde bilhassa Toharlar ile özdeşleştirilen Yüecilerin günümüzde bile Türkler ve Doğu Türkistan’ın eski sakinleri arasındaki bağlantılar hakkında kesin bir yargıya varılamamışken Shaw, bu konudan oldukça amin bir şekilde bahsetmektedir. Fakat bu görüşünü hangi kaynaklara dayandığına dair herhangi bir bilgiye eserinde rastlanmamaktadır.

²⁵ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 23.

Shaw'un Doğu Türkistan'da yapmış olduğu gözlemler ve incelemeler daha sonra bölge hakkında araştırma yapanları da etkilemiştir. Nitekim onun Doğu Türkistan'ın yerli nüfusunun Ariler olduğu düşüncesi, 19. yüzyılda bölge hakkında bilgi veren Batılı araştırmacıların neredeyse tamamında kabul görmüştür. Bunlardan Aurel Stein, *Ancient Khoten I* adlı eserinde Doğu Türkistan'da, özellikle Sarıkol'da yaşayan toplulukları aktarırken bölgenin asıl yerli unsurunun Ari kökenli bir topluluk olduğunun ilk kez Shaw tarafından kaydedildiğinin altını çizer.²⁶ Benzer ifadeler D.C. Boulger'in *The Life Yakoob Beg* adlı eserinde de karşımıza çıkar. Boulger, Shaw'a dayanarak bölgenin yerli unsurunun Ariler olduğunu dile getirir ve bu görüşün genel olarak kabul edildiğini söyler.²⁷

Bölgeyi ziyaret edenlerden biri olan Kuropatkin de Doğu Türkistan'ın ilk yerleşimcilerinin Ariler olduğunu ve M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Moğol ırkından olup da Doğu Türkistan'a gelmeye başlayanların buradaki yerli halkı, yani Arileri kovduklarını ve/ya gelenlere karıştıklarını ifade eder.²⁸ Skrine, Yüecilerin M.Ö. 168'de Hun baskılarından batıya doğru kaçarken önlerine çıkan Ari kökenli Sakaların da batıya doğru kaydıklarını, Yüecilerin ise Yarkend, Kaşgar ve Hoten'e indiklerini kaydeder. Yüeciler tarafından Pamir ve Tanrı Dağları'na doğru sürülen Sakaların bir kolunun Cuncarya'da Uygurlar ile karıştıklarını, başka bir kolunun da Yarkend'deki vadilerin yukarılarına çıkarak Sarıkol ve Shungan'da küçük İran devletlerini kurduklarını, diğerlerinin ise Hindistan'ın kuzey doğusundaki Karakurum'a yerleştiklerini belirtir.²⁹ James Hutton da Doğu Türkistan'ın orijinal sakinlerinin Ari ırkı olduğunu belirtir.³⁰ Schuyler ise Arileri, Türkistan'ın ilk yerlilerinden biri olarak kabul eder ve onların sadece Sir ve Amu Derya Nehirleri arasının değil, aynı zamanda Hokand ve Kaşgar'ın da ilk yerlileri olduğunun altını çizer.³¹ Boulger de özellikle Shaw'u referans göstererek bölgenin yerli halkının Ariler olduğunu söyleyen bir başka araştırmacıdır.³²

Bölgeden kaçan Ari nüfusunun bir kısmının Batı Türkistan'a doğru kaydığını ifade eden Shaw, bir kısmının Sarıkol ve Mustang Sıradağlarının arkasına sıkıştığını, bir kısmının da Vahan'ın yüksek vadilerine yerleştiklerini belirtir. Doğu Türkistan'da kalan Arilerin ise doğudan gelen Tatarlar ile karıştıklarını, onlara bazı özelliklerini verdiklerini, Tatarlardan da dillerini aldıklarını kaydederek³³ buna şaşırılmaması gerektiğini, zira doğu toplumlarında bu tür durumlara sıklıkla rastlandığını ifade eder. Örnek olarak da Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Hazaraları verir. Shaw'a göre; Hazaralar, görünüş olarak Tatar olmalarına rağmen dilleri Farsçadır.³⁴

²⁶ Aurel Stein, *Ancient Khoten*, Clarendon Press, Harward 1907, s. 25.

²⁷ Boulger, *The Life Yakoob Beg*, s. 16.

²⁸ Kuropatkin, *Kashgaria*, s. 33.

²⁹ Francis Henri Skrine, *The Heart Of Asia*, Methuen, London 1899, s. 16-17.

³⁰ Hutton, *Central Asia: From The Aryan*, s. 345.

³¹ Schuyler, *Turkistan*, s. 105.

³² Boulger, *The Life Yakoob Beg*, s. 16.

³³ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 23-24.

³⁴ A.e., s. 24.

Yarkend, Kaşgar gibi şehirlerden ayrılan Ari nüfusun nereye yerleştiği konusunda da benzer görüşlere rastlanılmaktadır. Shaw, kaçan Arilerin Sarıkol, Mustang ve Vahan bölgesine yerleştiklerini, geride kalanların ise gelenlerle karışarak birbirlerine özelliklerini aktardıkları belirtir.³⁵ Kuropatkin, Ariler ile sadece Kaşgar'ın batı ve güneybatı kısımlarındaki kıyı ve kenarlarda karşılaşmak mümkündür ifadesini kullanır.³⁶ Bellew de eserinde, Ari irka mensup olanların Yarkend köylüleri arasında yaşadıklarını, bu nüfusun daha çok Sarıkol ve Vahan'da toplandığını ve sözü geçen bölgenin, nüfus özellikleri açısından ülkenin diğer bölgelerinden farklı olduğunu söyler.³⁷

Doğu Türkistan'daki Ari ırkının fiziksel özelliklerinden de bahseden Shaw, Yarkend'de yaşayanları oldukça yakışıklı, uzun boylu ve çok zayıf olarak tasvir eder. Ayrıca uzun yüz yapısına, biçimli burunlara ve gür sakallara sahip olduklarını, bu sakalların ise kahverengi ve kırmızımsı bir renkte olduğunu belirtir. Hatta ABD Başkanı Lincol'un portrelerinde sergilenen tiplere benzetir.³⁸ Hutton da neredeyse aynı ifadelerle Ari neslinden olanları uzun boylu, zayıf, gür sakallı, biçimli burunlu ve uzun yüzlü olarak tasvir ederek sözü geçen ırkın, fiziksel bakımdan Yarkendlilere benzediklerini kaydeder.³⁹

Shaw, Sarıkol ve Vahanların Buhara Taciklerinden gelen bir çeşit Farsça konuştuklarının altını çizerken Yarkend ve Kaşgar'daki yerli Ari unsurunun Türkçe konuştuğunu belirtir.⁴⁰ Buna karşın Hutton, Yarkend'deki Arilerin bütünüyle dillerini kaybederek Türkçe konuştuklarını belirtir.⁴¹

Shaw'a göre Türk kabilleri içlerinde en medeni olanlar Özbeklerdir.⁴² Özbeklerin özellikle Ari ırkıyla karıştıklarını ve göçebe özelliklerini kaybettiklerine inanan Shaw, bu karışmadan dolayı fiziksel olarak da değiştiklerine vurgu yapar.⁴³ Hellwald da Shaw'la benzer ifadeler kullanarak Özbeklerin görünüşlerinin diğer Türk kabilelerinden biraz farklı olduklarının altını çizer.⁴⁴ Schuyler ise Shaw'dan farklı olarak Özbeklerle Arilerin arasındaki benzerlikler yerine hem fiziksel hem de karakter farklılıklarına vurgu yapar. Schuyler'e göre Özbekler fiziksel olarak Arilerden daha uzun boylu ve vücutça daha zayıf yapıdadırlar. Seyrek sakallara, daha uzun, daha güçlü ve belirgin yüz hatlarına sahiplerdir. Arileri ise zeki olmalarının yanında kurnaz, döneke, nankör ve tembel insanlar olarak tasvir eder. Ariler dış görünüşlerine önem verirken, Özbeklerin kıyafetleri ve davranışları oldukça sadedir.⁴⁵

³⁵ A.e., s. 23.

³⁶ Kuropatkin, *Kashgaria*, s. 33.

³⁷ H.W. Bellew, *Kashmir And Kashghar*, Trübner, London 1875, s. 3.

³⁸ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 21-22.

³⁹ Hutton, *Central Asia: From The Aryan*, s. 345.

⁴⁰ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 27.

⁴¹ Hutton, *Central Asia: From The Aryan*, s. 345.

⁴² Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 28.

⁴³ A.e., s. 29.

⁴⁴ Frederick von Hellwald, *Russians in Central Asia*, Çev. Theodore Wirgman, H.S. King & Co, London 1874, s. 105-106.

⁴⁵ Schuyler, *Turkistan*, s. 53.

Özbeklerin nasıl ortaya çıktıkları konusunda da bilgi veren Shaw, doğudan gelen bir işgal dalgası sonrasında Sir Derya'nın kuzeyindeki bölgeye yerleştiklerini iddia eder.⁴⁶ Fakat Murayev, Shaw'dan farklı olarak Özbeklerin göçebe bir topluluk olduğunu, Sartlar/Tacikler ile bir arada yaşadıklarını belirtir. Ona göre Özbekler burada yabancı olup ülkede fetihlerde bulunarak toprak sahibi olmuşlardır.⁴⁷ Benzer bir görüşü Hellwald de paylaşır. Hellwald, Özbekleri saf Tatar ve Türkistan'ın yönetici kabilesi olarak tanımlar ve Özbeklerin Tacik/Sart halkını nüfuzları altına aldıklarını ilave eder.⁴⁸

Shaw, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk/Tatar topluluklarından biri olduğunu ifade ettiği Kırgızlar hakkında da eserinde oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Kırgızların, göçebelerin temel kütesini oluşturduklarını, Kaşgar'ın kuzey sıradağlarında yaşadıklarını belirtir. Yaşadıkları yerleri de Sarıkol, Sanju ve Pamir'in her iki tarafındaki ovalar olarak tarif eder.⁴⁹

Kuropatkin, Kırgızların Kaşgar'ın etrafındaki dağlık bölgelerde göçebe olarak yaşadıklarını;⁵⁰ Landsell, Kaşgar ile Fergana arasındaki bölgelerde ve Çin'in Pamir bölümünde özgürce dolaştıklarını;⁵¹ Velihanov ise 19. yüzyılda kuzeyde Issık Gölü havzasından, güneyde Gissar ve Badahşan'a, batıda Sozak vahasından doğuda Doğu Türkistan'ın Aksu ve Üç Turfan bölgelerine kadar uzanan geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşadıklarını belirtir. Yaşadıkları topraklarda Kırgız kabilelerinin kendi aralarında hiçbir siyasi birlik veya önemli bir teşkilatlanmaları olmadığını vurgular.⁵² Ancak Hellwald'da Kırgızların kabilelere, kabilelerin de ailelere ayrıldıkları bilgisi yer alır.⁵³ Velihanov ayrıca Kırgızların göçebe bir topluluk ve Türkistan'ın yerli halkı olduğunu ifade eder.⁵⁴ Kırgız kabilelerinin 19. yüzyılda muhtemelen doğuda Hoten ve Kaşgar sınırından batıda Semerkand civarına kadar, kuzeyde İli ırmağı havzasından güneyde Hindikuş Dağı eteklerine kadar olan bütün Orta Tanrı ve Pamir Dağları civarındaki sınırlarda yaşadıklarını kaydeder.⁵⁵

Shaw, Kırgızların fiziksel özellikleri hakkında bilgi verirken onları bodur görüntülü, çekik gözlü, yüksek elmacık kemikli, kalın ve basık burunlu, seyrek tüylü bir ırk olarak tasvir eder.⁵⁶

James Hutton da Kırgızların kısa boy, yüksek elmacık kemikler, düşük alın, geniş yassı burun gibi fiziksel özelliklere sahip olduklarını, ten renklerinin ise kırmızımsı sarı olduğunu ifade ederek Moğollara benzetir. Aynı za-

⁴⁶ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 15.

⁴⁷ Murayev, *Journey to Khiva*, s. 111.

⁴⁸ Hellwald, *Russians in Central Asia*, s. 105.

⁴⁹ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 3.

⁵⁰ Kuropatkin, *Kashgaria*, s. 34.

⁵¹ Landsell, *Chinese Central Asia*, s. 120.

⁵² Valikhanof, *The Russians in Central Asia*, s. 72 vd.

⁵³ Hellwald, *Russians in Central Asia*, s. 111.

⁵⁴ Valikhanof, *The Russians in Central Asia*, s. 72 vd.

⁵⁵ A.e., s. 72 vd.

⁵⁶ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 32.

manda açlık, susuzluk, soğuk gibi zor şartlara karşı takdir edilecek şekilde dayanıklı olduklarını belirtir.⁵⁷

Shaw'ın verdiği, bu bölgelerdeki Kırgızların temel geçim kaynaklarının hayvancılık olduğu bilgisine ilave olarak Kuropatkin, Kırgızların Yakub Beg'in süvari birliklerine art arda gönüllü olarak katıldıklarını; ya uzak ordugâhlarıdaki garnizonlarda yahut da haberci ve postacı olarak görev aldıkları söyler.⁵⁸ Kırgızların geçim kaynakları konusunda diğer araştırmacılar da benzer bilgiler yer almaktadır. Kırgızlar arasında diğer Türk topluluklarına göre Türkçe isimlere daha çok rastlanıldığına işaret eden Shaw, bu durumu onların Türk toplulukları arasında İslamiyet'i daha geç tarihlerde kabul etmelerine bağlar.⁵⁹ Shaw'un, Kırgızlar hakkında verdiği dikkat çeken bir bilgi de bu Türk kabilesi arasında suç oranının düşük olduğu, cinayet ve intiharın ise nadiren görüldüğüdür.⁶⁰

Shaw'un ele aldığı Türk kabillerden biri de Kıpçaklardır. Kıpçakların yarı göçebe bir kabile olduğunu belirten yazar, bu özelliklerinin göçebe ve yerleşik Türkler arasında bağlantı oluşturduklarına dikkat çeker.⁶¹ Shaw, Kıpçakların özellikle askeri bakımdan çok başarılı olduklarını, Yakub Beg'in askerlerinin büyük kısmının da Kıpçaklara dayandığını kaydeder. Hatta Kırgızlar ile karşılaştırır ve Kıpçakların, Kırgızlardan hem daha cesur hem de daha iyi asker olduklarını ifade eder.⁶²

Shaw, Türkistan'ın batısında yaşayan Türk topluluklarından Hive Türkmenleri ile Karakalpaklar hakkında da bilgiler verir, ancak bu bilgiler oldukça sınırlıdır. Zira Türkmenlerle hiç karşılaşmadığı için sadece duyduklarını aktarır. Özellikle onların at yetiştiriciliğindeki becerilerine, kaliteli Türkmen atlarına vurgu yapar. Türkmenlerle ilgili verdiği bilgilerde dikkat çeken ise Farsça konuştukları ancak Türkçeyi de anladıklarıdır. Karakalpaklarla ilgili olarak da sadece isimlerinin kökenini açıklamıştır.⁶³ Shaw; Karakalpak adının, Doğu Türkistan'da insanların sıklıkla kullandığı keçe başlıklardan gelmediğini belirterek "*belki bu kabile adı daha medeni daha iyi bir ırka ait olmalıdır*", varsayımında bulunur.⁶⁴

Doğu Türkistan kabilelerinden Tunganlar hakkında da bilgi veren Shaw, Tunganları, doğudan gelen Tatar işgalcilerin Çinli kadınlarla evlenmelerinden meydana gelen karışık bir ırk olarak tanıtır ve fiziksel olarak daha çok geniş, güçlü yapıları ve seyrek saçlarıyla Moğollara benzetir. Shaw, Tungan adının Türkçe "*kalmak, durmak*" anlamındaki "*trung*" kökünden türediğine inan-

⁵⁷ Hutton, *Central Asia: From The Aryan*, s. 347.

⁵⁸ Paizula Wusiman, *A.N. Kuropatkin ve Kaşgarya Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 195.

⁵⁹ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 32-33.

⁶⁰ A.e., s. 22.

⁶¹ A.e., s. 31.

⁶² A.e., s. 31.

⁶³ A.e., s. 30.

⁶⁴ A.e., s. 31.

maktadır. Ancak bu kelimeye “askeri koloni” anlamını veren araştırmacıların da olduğunu belirtir.⁶⁵ Kuropatkin ise;

“Tungan kelimesinin nereden geldiği pek net değildir. Ben Kaşgarya’da iken insanlardan şunu duydum: bazıları bu ismin Makedonyalı İskender zamanında bile var olduğunu iddia etti; bazıları ise bu ismin Cengiz Han veya Timur zamanında ortaya çıktığını söyledi. Yine bazılarına göre halk ağzında söylenen rivayetlerdeki kahramanların topluca doğudan batıya, batıdan doğuya yer değiştirdikleri zaman onların içinden çok sayıdaki savışı Cungarya, Şanşi, Kansu eyaletlerinde kalmış ve bunlar ‘Turğanlar’ (Uygur lehçesinde kalanlar anlamına geliyor) adını almışlardır ki, bunun anlamı da ‘arkada (geride) kalanlar’ manasına gelmektedir.”⁶⁶

şeklinde görüşlerini bildirir.

Shaw’un seyahatnamesinde sözü geçen bir başka Doğu Türkistan topluluğu da Tanrı Dağları ve Mustang sıradağları kuzeyinde yaşayan Kalmuklardır. Shaw, bu topluluğun da Kırgızlar gibi göçebe olduğunu belirtir.⁶⁷ Forsyth da Kalmukların göçebeliliğine vurgu yaparak şehirlerinin ve hatta evlerinin olmadığını, Karaşar, Issık, Turfan, Urumçi gibi bölgelerde kabileler halinde yaşadıklarını belirtir.⁶⁸

Landsell de Kalmukları açık bir şekilde Moğol olarak tanımlar, dillerinin de Kalmukça olduğu bilgisini verir.⁶⁹ Kalmukların Moğol ırkından olduğunu ileri süren bir diğer görüş de Kuropatkin’ne aittir.⁷⁰ Kuropatkin, Kalmukların Moğol özelliklerini muhafaza eden bir topluluk olduğunu, az sayıda Kalmuk’un Karaşehir Nehri kıyılarında yerleştiğini kaydeder.⁷¹ Forsyth da Kalmukların ırk, dil, fizyonomi, gelenek, din vb. özellikleri bakımından Türklerden farklı bir ırk olduğunu ve kuzeyden Moğol Tatar ırkına mensubiyetlerini belirten bir başka seyyahtır. Forsyth, ayrıca Kalmukların Budist inancına bağlı olduklarını söyler. Dilleri de Türkçe değil, Mançu dillerinden biridir.⁷² Shaw, ayrıca Kalmukların büyük kısmının Yakub Beg’in hizmetinde yer aldıklarını, silah olarak ok ve yay kullandıklarını alını çizer.⁷³

Tarañçiler ise Shaw tarafından daha sonraki dönemlerin yerleşimcileri olarak anlatılır. Onların daha batıdaki evlerinden Mançular tarafından bu bölgelere yerleştirildiklerini ifade eder. Hatta bu durumun Asur kralı tarafından İsraililere de uygulandığını örnek olarak gösterir.⁷⁴ Kuropatkin de Tarañçilerle ilgili olarak Mançuların Doğu Türkistan’da egemenliği ele geçirdikten sonra

⁶⁵ A.e., s. 35.

⁶⁶ Wusiman, “A.N. Kuropatkin ve Kaşgarya Adlı Eseri”, s. 152.

⁶⁷ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 34.

⁶⁸ Forsyth, *Report Of A Mission To Yarkund*, s. 46-47.

⁶⁹ Landsell, *Chinese Central Asia*, s. 397.

⁷⁰ Wusiman, “A.N. Kuropatkin ve Kaşgarya Adlı Eseri”, s. 34.

⁷¹ A.e., s. 34.

⁷² Forsyth, *Report Of A Mission To Yarkund*, s. 46-47.

⁷³ Shaw, *Visits To High Tartary*, s. 34.

⁷⁴ A.e., s. 36.

bir kısım ahaliyi Cungarya'ya sürgüne gönderdiğini, onların da “Tarañçılar” diye adlandırıldığı bilgisini verir.⁷⁵ Velihanov da benzer olarak Tarañçilerden, Çin'in diğer bölgelerinde tarımla uğraşan çiftçiler olarak bahseder ve Mançular tarafından Doğu Türkistan'a getirilip yerleştirildiklerini anlatır.⁷⁶

Sonuç

Bir tüccar olarak 1868 yılında Doğu Türkistan'a seyahat eden Robert Barkely Shaw, kaleme aldığı seyahatnamesinde Doğu Türkistan'ın tarihi, coğrafyası, etnik yapısı, ekonomisi ve kültürü hakkında bilgiler vermektedir. Shaw'un eseri, Doğu Türkistan'ın ilk kez bir Batılı'nın gözünden tasviri bakımından Türk tarihi için önem taşımaktadır. Nitekim sonraki yıllarda bölgeye seyahat eden, bölge hakkında araştırmalar yapan Landsel, Boulger, Stein, Kurupatkin, Forsyth, Bellew vd. isimlere kaynaklık etmiştir. Sözü geçen araştırma konularından biri de 19. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşamış olan topluluklardır.

Shaw ve ismi geçen seyyahların, araştırmacıların Doğu Türkistan topluluklarının kökeni hakkındaki görüşleri büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır. Buna göre Doğu Türkistan'da yaşayan toplulukların genel olarak Türk/Tatar ve Ari/Tacik olmak üzere iki ırka dayandırıldığı görülmektedir. Yaşayış bakımından ise yerleşik ve göçebe topluluklar şeklinde yine iki sınıfta toplandığı görülür. Ari kökenliler yerleşik; Türk kökenli topluluklardan Özbekler yerleşik, Kırgızlar ise göçebe olarak tanıtılmaktadır. Yine dilleri, kültürleri, geçim kaynaklar vs. konularında karşımıza çıkan bilgiler de yakınlık göstermektedir.

Diğer yandan Shaw'un eseri ve eserinde işaret ettiği bilgiler ya da verdiği hükümler Doğu Türkistan tarihinin belirginleşmesinde, önemli bir kaynak olsa da metnin bir seyahatname olması, öznel düşünceleri, görüşleri ihtiva etmesi, hepsinden önemlisi de on dokuzuncu yüzyılın İngiltere ve Batılılar açısından sömürge faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir dönem olması bakımından; Shaw'un özellikle Doğu Türkistan'daki Türk topluluklarının sınıflandırılması, etimolojisi ve menşesine dair verdiği bilgilere ihtiyatla yaklaşılmasını gerektirmektedir.

Kaynaklar

_____ : “Obituary: Robert Barkley Shaw”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, Vol. 1, No. 8., Aug. 1879.

BELLEW, H.W.: *Kashmir And Kashghar*, Trübner, London 1875.

BOULGER, D.C.: *The Life Yakoob Beg*, Wm. H. Allen & Co. London 1878.

COŞKUN, Menderes: “Seyahatname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, TDV Yay., 2009.

FORSYTH, T.D.: *Report Of A Mission To Yarkund In 1873*, Foreign Department Press, Calcutta 1875.

⁷⁵ Wusiman, “A.N. Kuropatkin ve Kaşgarya Adlı Eseri”, s. 114-115.

⁷⁶ Valikhanof, *The Russians in Central Asia*, s. 161.

HELLWALD, Frederick Von.: *Russians in Central Asia*, Çev. Theodore Wirgman, H.S. King & Co, London 1874.

HUTTON, James: *Central Asia: From The Aryan To The Cossack*, Tinsley Brothers, London 1875.

KUROPATKİN, A.N.: *Kashgaria Eastern Or Chinese Turkistan*, Çev. W.E. Gowan, Thacker, Spink & Co, Calcutta 1882.

LANDSEL, Henry: *Chinese Central Asia A Ride To Little Tibet II*, Sampson Low, Marston & Com., London 1893.

LÖSCHBURG, Winfried: *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Dost Yay., Ankara 1997.

MURAV'EV, N.N.: *Journey to Khiva Through The Turcoman Country*, Çev. Philipp Strahl, Foreign Dept Press, Calcutta 1871.

MIZRAK, Egemen Çağrı: 'Yüeh-Chih'lerin Kökenleri ve Göç Süreçleri', *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 7, S: XIX, Eylül 2014.

PEROVSKİİ, Vasilii: *A Narrative Of The Russian Military Expedition To Khiva, Under General Perofski In 1839*, Çev. The Foreignn Department Of The Government Of India, Office Of Superintendent Government Printing, Calcutta 1867.

SHAW, Robert: *Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass*, J. Murray, London 1871.

SCHUYLER, Eugene: *Turkistan I*, Scribner Armstrong & Co, New York 1877.

SKRİNE, Francis Henri: *The Heart Of Asia*, Methuen, London 1899.

STEİN, Aurel: *Ancient Khoten I*, Clarendon Press, Harward 1907.

TOGAN, Zeki Velidi: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981.

TUFAN, Mehmet B.: *Cengiz Han*, Anonim Yay., İstanbul 2010.

VALİKHANOF, Ch.: *The Russians in Central Asia*, Çev. John & Robert Michell, E. Stanford, London 1865.

WHEELER, Stephen Edward: "Shaw Robert Barkley", *Dictionary Of National Biography*, Vol. 51, Smit, Elder & Co, London 1897.

WUSİMAN, Paizula: *A.N. Kuropatkin ve Kaşgarya Adlı Eseri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

YUAN, Tsing: "Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan'ındaki Müslüman Ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Sayı: 87, Aralık 1993.

